Pratidhwani the Echo
A Peer-Reviewed International Journal of Humanities & Social Science
ISSN: 2278-5264 (Online) 2321-9319 (Print)
Impact Factor: 6.28 _(Index Copernicus International)_
Volume-XI, Special Issue, June 2023, Page No.339-344
Published by Dept. of Bengali, Karimganj College, Karimganj, Assam, India
Website: http://www.thecho.in

'कठोपनिषदि आध्यात्मिकं माहात्म्यं विमर्शः'

डॉ.सुदेवः
_सहायक अध्यापक, संस्कृत विभाग, पाँचमुड़ा महाविद्यालय, बाँकुड़ा, पश्चिम बंगाल, भारत_
Email: sudev1981@gmail.com

Abstract:
Although the feelings described in the Upanishads are not as deep as the feelings found in the Vedic Samhitas, their language is also simple and comprehensible, yet being under the Upanishad Shruti, the specialty of using symbolic language is seen here and there. For example, take the following mantras of Ishavasyopanishad –

अनेजदेकं मनसो जवीयो नैनद्देवा आप्नुवन् पूर्वमर्षत्।
तद्धावतोऽन्यानत्येति तिष्ठत्तस्मिन्नपो मातरिश्वा दधाति।।
अथवा
अन्धं तमः प्रविशन्ति येऽविद्यामुपासते।
ततो भूय इव ते तमो य उ विद्यायां रताः ।।

Commentators have tried to explain these mantras from their own viewpoint. But a careful study of all these reveals that the commentators have stretched words to make the meaning consistent without understanding the actual meaning. Some such sciences like Madhuvidya and Brahmavidya etc. are mentioned in the Upanishads. But these sciences have remained mysterious because they are written in symbolic language.

Similar symbolic descriptions are seen at many places in Kathopanishad also. If the truth be asked, then Kathopanishad describes spiritual practice. It is the best book to do. Nachiketa is a symbol of a seeker who wants to start the journey on the path of spirituality, who has been dutiful since childhood and is also endowed with wisdom. Seeing his father donating dilapidated old cows to Brahmins, he has a desire to save his father from sin. He questions his father as to whom he will donate it to. He is going to live in a householder's ashram, but he is born with wisdom and renunciation. Worldly pleasures cannot attract him, because he knows their true form. The thirst for knowledge is present in him since birth. He is aware of the fact that by consuming food, the lust of desires is not quenched but rather increases, just as fire does not get extinguished when it comes in contact with ghee, but rather burns more. He knows the goal of human life; His eyes are always on the same goal. He is strong-willed, fearless and steadfast in his determination. Despite various types of temptations given by Yamraj, he remains firm on his decision. Yamraj gave various types

of temptations to Nachiketa and gave detailed advice on self-knowledge and the means to achieve it after testing him properly. This is the main theme of this Upanishad.

Keywords: Upanishad, world, spiritual, afterlife, nectar, subject, finance, desire, greed, material, temptation, money, wealth, Yamraj, Nachiketa, knowledge.

मर्त्यलोकेऽस्मिन् प्रायेण समेषाम् अपि मर्त्यानां वित्तस्य विषये विशेषाग्रहो दृश्यते। विशेषेण च एषु दिवसेषु। अस्य कारणमपि स्पष्टमस्ति। अद्य हि सर्वाव्यापि कार्याणि वित्तेन एव सिध्यन्ति। अस्मिन् कलिकाले तु वित्तस्य माहात्म्यम् अधिकम् एव दृश्यते। धनरहितस्य पुरुषस्य जीवितं निन्दितमेव भवति । सर्वेषामपि श्रेष्ठगुणानां प्रतिष्ठानं वित्तमेव इति निःशङ्कम्मन्यन्ते मानवाः। किं बहुना –

शीलं शौचं क्षान्तिर्दाक्षिण्यं मधुरता कुले जन्म।
न विराजन्ते हि सर्वे वित्तविहीनस्य पुरुषस्य ।।
अपि च
विफलमिह पूर्वसुकृत् विद्यावन्तोऽपि कुलसमुद्भूताः ।
यस्य यदा विभवः स्यात् तस्य तदा दासतां यान्ति ॥

एतादृशानि नैकानि पद्यानि सन्ति, येषां परिशीलनेन ज्ञायते यत् "सांसारिकाः मानुजा धनम् एव सर्वस्वं मन्यन्तेऽद्यत्वे । वित्तस्य एतादृशं महत्त्वं वीक्ष्य अद्य जना वित्ताय एव प्रयतन्ते । यदि ब्रूमः अस्माकं सर्वस्यापि व्यवहारस्याधारो वित्तम् एव चेन्नातिशयोक्तिः । परन्तु आवश्यकताया अधिकस्य वित्तस्य सञ्चयोऽपि बहून् दोषान् क्लेशान् च जनयति । "आपद्करोऽधिकोऽर्थो लोके "इति भणितिः युक्तियुता एव। यदि वयं जीवनाय वित्तं कामयामहे चेत्साधु। परन्तु वित्तोपार्जनम् एव भवति यदि जीवनलक्ष्यं चेन्नेदं सुखकरं भवति। अधिकस्य वित्तस्य अभिलाषा शब्दान्तरैः 'तृष्णा' अभिधीयते। न च कस्यचित् तृष्णा कर्हिचित् अन्तं गच्छति। वित्तविषयिणी तृष्णाऽपि ईदृशी एव नितरां वर्धत एव न अपक्षीते कदाचित्। उक्तञ्चापि नीतिकृता श्रीविष्णुशर्मणा-

'एकाकी गृहसन्त्यक्तः पाणिपात्रो दिगम्बरः।
सोऽपि संवाह्यते लोके तृष्णया पश्य कौतुकम्।
अपि च
जीर्यन्ते जीर्यतः केशा दन्ता जीर्यन्ति जीर्यतः।
चक्षुः श्रोत्रे च जीर्येते तृष्णैका तरुणायते'।

तृष्णा कस्मिन्नपि विषये भवेत् सा दोषकरी एव भवति। तृष्णा यत्र प्रविशति शान्तिस्ततः पलायते । एवम् एव अस्माभिः वित्तविषयिण्याः तृष्णायाः संबंधे विचारणीयम्। यदा वित्तावश्यकता वित्तोपार्जनं वा तृष्णासंयुक्ते भवति तदा तृष्णायुतो नरो बहून् दोषान् आपद्यते । स आत्महितम् एव प्रतिष्ठितं मनुते। आत्महिताय परहितं निहन्ति नरः । वित्तलुब्धो नरो किं पापं करोति इति अवगन्तुम् अस्माभिः प्रतिदिन समाचारपत्रं पठनीयम्। धनाय पुत्रो हन्ति पितरम् । धनाय पुत्रान् हन्ति माता। वित्तोपार्जनतृष्णाविषये अधिकाहानिस्तु अध्यात्मपर्पाथ भवति। वित्ताय जना आत्मानं परमात्मानं च सर्वथा विस्मरन्ति । विचारयामश्चेत् ज्ञायते यन्मनुष्यदेहप्राप्तिः आत्ममुक्तये अर्थात् मोक्षार्थं भवति । मोक्षञ्च अध्यात्मपथारूढो नरो एवं लभते । न वित्ततृष्णाबद्धो नरो धनादधिकं किमपि मनुते न आत्मनं, न चापि परमात्मानम् ।

शान्तिकामो नरो चिन्तयति यत् वित्तेन तस्य तृप्तिर्भविष्यति । परन्त्वेवं ये जनाः चिन्तयन्ति तेषां कृते कठोपनिषद इदं प्रकरणं प्रदर्श्यतेऽत्र।

नचिकेताः मृत्युरूपिणं यमाचार्यम् उपगच्छति । आचार्यो गृहे नास्ति इति विचार्य तं प्रतीक्षमाणो नचिकेताः त्रीणि दिनानि वा अन्नजलम् अगृह्वन् तत्रैव आचार्यगृहद्वारि उवास।

आचार्यो यमो दिनत्रयम् अन्वपगच्छति, आगत्य च प्रेक्षितवान् यत् कश्चन गौरतनुः ब्राह्मणवटुः द्वारि अस्ति।

यमः परिजनान् पृच्छति, ते च तमखिलं वृत्तं वेदयन्ति । कृत्स्नं वृत्तं कर्णीकृत्य यमः तं बालकम् आह –

तिस्रो रात्रिर्यदवात्सीत् गृहे मेऽनश्नन् ब्रह्मन्नतिथिर्मनस्यः।
नमस्तेऽस्तु ब्रह्मन् स्वस्ति मेऽस्तु तस्मात् प्रति त्रीन् वरान् वृणीष्व ।
हे ब्रह्मन् त्वं तिस्रो रात्रीः मे गृहे अनश्नन् अवात्सीः, अधुना त्वं त्रीन् वरान् वृणीष्व इति।

वृणोति वरत्रयं स नचिकेताः प्रथमे वरे - 'स पितुः क्रोध पशमनं कामयते। द्वितीये वरे स स्वर्ग्याग्निविदमाचार्य स्वर्ग्याग्नि विषये पृच्छति । तृतीये वरे नचिकेता: आत्मविद्याविषये पृच्छान्नाह।
येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्येऽस्थीत्येके नायमस्तीति चौके ।
एतद्विद्यामनुशिष्टस्त्वयाऽहं वराणामेष वरस्तृतीयः ।

नचिकेता उवाच हे महाराज! मृत्योः परम् आत्मा विषये संशयोऽस्ति। मृत्योः अनन्तरं आत्मा तिष्ठति इत्यर्थः शरीरात् पृथक् पदार्थः इति बहवः जनाः वदन्ति । परः पक्षः कथयति यत् मृत्योः अनन्तरं आत्मा नास्ति अर्थात् शरीरात् परः आत्मा अस्ति वा न वा इति त्वं मां पाठयसि, अहं भवतः उपदेशैः निश्चयेन ज्ञातुं शक्नोमि। त्रिषु वरेषु एषः मम तृतीयः वरः अस्ति। नचिकेतस्य एषः प्रश्नः अनेकप्रश्नानां समुदायः अस्ति – पुनर्जन्मः अस्ति वा न वा ? किं मृत्योः परं तिष्ठति शरीरात् भिन्नात्मा उत शरीरस्य गुणः इत्यर्थः मृत्योः सह आत्मा अपि नश्यति? शरीरात्मनं च पृथक् कुर्वन् ईश्वरः अस्ति वा न वा?

एतं वरं श्रुत्वा आश्चर्यान्वितेनाचार्येण प्रोक्तम्, नचिकेतः! अस्मिन् विषये देवैरपि विचिकित्सतं, एषोऽतिसूक्ष्म विषय:, न सुविज्ञेयः, त्वं किमपि अनयत् वृणीष्व परं स बालस्तु 'तमेव वरं कामये' इति बृवीति ।

प्राक्काले आचार्यः शिष्यान् परीक्षन्ते स्म । यमाचार्योऽपि नचिकेतस आग्रहं परीक्षमाणः प्राह -

नचिकेत:! शतायुषः पुत्रपौत्रान् वृणीष्व बहून् पशून्|
हस्तिहिरण्यमश्वान्। भूमेर्महदायतनं वृणीष्ल स्वयं जीव 'शरदो यावदिच्छसि।

यमाचार्यः नचिकेतमाह ब्रह्मविद्यास्थाने मम पुत्रपौत्राः शतवर्षाणि भवेयुः, मम गृहे गोवृषभमहिषगजाश्वादयः पशवः प्रचुराः भवेयुः इति पृच्छितव्यम्, सर्वे यस्य अलङ्काराः सुवर्णेन भवेयुः। भवतु यावन्तः भूमिः इच्छन्ति तावत् भूमिं याचत। यावन्तः बृहत् प्रासादाः, दुर्गाः, अटारीः, उद्यानानि च इच्छन्ति तावन्तः याचत। इच्छानुसारं च दीर्घायुः सुखेन याचत। ब्रह्मविद्यामार्गे ये कामाः प्रलोभनानि च तेषां विषये नचिकेतं बोधयति इति यमाचार्यस्य वचनाद् भासते। यतः परीक्षासमये प्रायः एतादृशाः प्रश्नाः पृष्टाः भवन्ति, ये परीक्षार्थिनः सफलतायां बाधकाः इति मन्यन्ते । आत्मा हि लौकिकवस्तूनि आवश्यकानि,

ईश्वरः स्वयमेव अयाच्य ददाति, भोगानुसारम् । तेषां कामना अध्यात्ममार्गे महत् बाधकं भवति। येन प्रकारेण शीतकामना भवति, तत्रैव तापकामना न भवितुमर्हति, यतः एतयोः कामयोः विरोधाभावः; तथा च यस्य मनसि लौकिकवस्तूनि प्राप्तुं इच्छा भवति, तस्य ईश्वरप्राप्तेः इच्छा भवति, तस्मिन् समये लौकिकधनस्य इच्छा न भवितुं शक्नोति। यतो हि एकस्मिन् द्रव्ये युगपत् विग्रहभावाः भवितुं न शक्यन्ते । सम्भवति धनिकः भूत्वा ईश्वरप्राप्तेः इच्छा भवेत् । किन्तु धनकामा, ईश्वरसाक्षात्कारस्य च इच्छा अपि भवेत् इति सर्वथा न सम्भवति। धनेन सह ईश्वर-प्राप्ति-कामस्य विरोधः न भवति, धन-कामस्य ईश्वर-प्राप्तेः इच्छा च निश्चयेन परस्परं विरुद्धौ स्तः । ईश्वरप्राप्तिकामा यस्यापि पूर्वकर्मानुसारं धनं लभते। धनकामानां अपि भोगाद् अधिकं धनं न लभन्ते । ईश्वरं प्राप्तुम् इच्छुकः धनप्राप्तौ न हर्षयति न च तस्य विनाशेन शोचति। ईश्वरप्राप्ति-आकांक्षिणां एषा तादात्म्यम्। राजा जनकः रामचन्द्रः च धनिनः राजानः आसन्, परन्तु तेषां धनकामना नासीत् । अत एव रामचन्द्रजी श्वः राज्यं प्राप्स्यति इति उक्ते न प्रसन्नः अभवत् तथा च चतुर्दशवर्षपर्यन्तं वनं गच्छतु इति उक्ते सः न दुःखितः आसीत्। यतो हि सः सिद्धान्तं जानाति स्म यत् भोगे यत् अस्ति तत् अवश्यमेव भविष्यति, तर्हि आनन्दस्य शोकस्य च किं प्रयोजनम्। जनकराजस्य विषये प्रसिद्धम् अस्ति, तस्य शरीरे अन्ये (वासाः) प्रयुक्ताः अपि सः सुखं न अनुभवति स्म न च तस्य शरीरस्य दग्धसमये दुःखितः आसीत्।

अपि च-
एतत्तुल्यं यदि मन्यसे वरं वृणीष्व वित्तं चिरजीविकां च।
महाभूमौ नचिकेतस्त्वमेधि कामनां त्वा कामभाजं करोमि ।

यमाचार्य उवाच हे नचिकेत ! एवं लौकिकसुखसाधनं याचस्व यद् इच्छसि । अहं भवद्भ्यः यावत् इच्छसि तावत् धनं दातुं शक्नोमि। भवन्तः यावत् इच्छन्ति तावत् स्थिरं आयं (मासिकं वार्षिकं वा) प्राप्तुं शक्नुवन्ति। माङ्गं गृहाण यदि त्वं पृथिव्याः राजानं इच्छसि तर्हि तदपि प्राप्तुं शक्नोषि । हे नचिकेता ! यद् इच्छसि तद्ब्रूहि मे तव सर्वान् कामान् पूरयिष्यामि । ब्रह्मविद्याविचारं त्यक्त्वा लौकिकं भोगं याचत। न भवतः किमपि इच्छा भविष्यति या न सिद्धा भविष्यति।

एतावन्तः प्रलोभनाः युवकस्य लक्ष्यात् पतनं कर्तुं पर्याप्ताः, परन्तु यमचार्यः नचिकेता- इत्यस्मै अधिकं प्रलोभनं ददाति । अपि वाहं त्वां बहूनां कामानां कामभाजं करोमि।

ये ये काम दुर्लभा मर्त्यलोके सर्वान् कामाँश्छन्दतः प्रार्थयस्व।
इमा रामाः सरथाः सतूर्याः न हीदृशा लम्भनीया मनुष्यैः।
आभिर्मत्प्रत्तभिः परिचारयस्व नचिकेतो! मरणं मानुप्राक्षीः।

यमाचार्यः कथयति हे नचिकेत ! ये पृथिव्यां अतिदुर्लभाः, येषां कृते मनुष्याः स्पृहन्ति, ते तानि सर्वाणि कामेन याचन्ते। मम किमपि नास्ति इति मा मन्यताम्। एताः स्त्रियः अतिसुन्दराः रथमारूढाः, वाद्ययन्त्रादिभिः गीतोपकरणैः सह, येषां समाः पुरुषाः स्त्रियः कथञ्चित् न लभन्ते, याः सर्वे पुरुषाः कामयन्ते किन्तु न प्राप्नुवन्ति, यूयं एतैः सतीभिः सुन्दरैः सह लौकिकभोगान् भोजयन्तु मया दत्ताः स्त्रियः, परन्तु मृत्योः अनन्तरं आत्मायाः स्थितिं मा पृच्छन्तु।

चिन्तयामि यत् यदि नचिकेतस: स्थाने कश्चिदाधुनिकोऽस्मादृशो पुरुषो भवेच्चेत् त्वरितं महान्तमेकं प्रलोभनम् अङ्गोकुर्यात्। यतो हि वयं मृत्युविषये न किमपि चिन्तयामः । अध्यात्मं अधिपरमात्मञ्च न अस्मभ्यं रोचते । परन्तु ध्यानेन पठितव्यं कि उत्तरितं नचिकेतसा।

श्वोभावा मर्त्यस्य यदन्तमेतत्सर्वेन्द्रियाणां जरयन्ति तेजः।
अपि सर्व जीवितमल्पमेव तवैव वाहास्तव नृत्यगीते ।

यमाचार्यं श्रुत्वा नचिकेता तथेत्युक्तम्-महाराज ! जगतः प्रजाः सर्वे अनित्याः, न स्थिराः। ईश्वरस्य च नियमानुसारं मर्त्यस्य सर्वेषां इन्द्रियाणां तीक्ष्णतां नाशयन्ति एव। तेन सर्वाणि इन्द्रियाणि दुर्बलानि दुर्बलानि च भवन्ति । यदि भवन्तः वदन्ति यत् भवन्तः सम्पूर्णं जीवनपर्यन्तं एतत् आरामं भोक्तुं प्राप्नुयुः तर्हि एतत् सर्वं जीवनम् अपि अतीव अल्पम् अस्ति। सृष्टिपर्यन्तं स्थास्यति यावत् एतत् जीवनं विस्तारितं चेदपि मुक्तिकालस्य द्वासप्ततिसहस्रभागात् न्यूनत्वात् अत्यल्पं भवति। न तत्र । न च मम गायने रुचिः अस्ति, तदपि भवता सह स्थापयतु। ब्रह्मविद्याज्ञानात् मृतात्मनः स्थितिः च अन्यत् किमपि मम आवश्यकता नास्ति।

अहो! कियच्छोभनमुत्तरमस्ति मनुष्यदेहस्तु मरणधर्मा, इन्द्रियाणां तेजांसि अपि जरयन्ति। क्षमस्व आचार्य ! क्षमस्व नाहमिदं कामये यत्भवता प्रोक्तम्। भवान् मां वित्तलोभं दर्शयति। आचार्य! वेदाम्यहम् -

न वित्तेन त्र्पर्णीयो मनुष्यो लप्स्यामहे वित्तमद्राक्ष्म चेत्व ।
जीविष्यामि यावदीषिष्यसि त्वं वरस्तु मे वरणीय स एव ।

नचिकेता उवाच महाराज! मनुष्यः कियत् अपि धनं लभते तथापि तेन कदापि न तृप्तः भवितुम् अर्हति अर्थात् धनकामना कदापि न समाप्तम्। यदा उदरं अन्नेन पूरितं भवति तदा तस्मिन् समये अन्नस्य इच्छा न तिष्ठति, किन्तु धनप्राप्त्यवस्थायां एतत् न भवति । अपितु यथा यथा अधिकं धनं प्राप्नोति तथा तथा इच्छा वर्धते । शतयुक्तः सहस्रे सुखं चिन्तयति सहस्रं कामयते। सहस्राभिलाषः लक्ष्मीः, लक्ष्मीः कोटिशः कामयते, एवं कामः वर्धमानः गच्छति। यतः धनं मनुष्यस्य अत्यावश्यकावश्यकतासु अन्यतमं नास्ति, अपितु इच्छा एव, अतः तस्य समाप्तिः न भवति । नरः धनं लभते चेदपि तस्य रक्षणचिन्तायाः कारणात् पर्याप्तं सुखं न प्राप्नोति । भोगे यत् धनं तत्, तत् प्राप्स्यति। मम कर्मणानुसारं ईश्वरेण यत् जीवनं निर्धारितं तत् अहं प्राप्स्यामि, तावत्पर्यन्तं अहं निश्चितरूपेण जीवितः भविष्यामि। तस्मात् अधिकं जीवनं न आकांक्षे। अत: न च मे धनं ददासि, यतो हि धनवर्धनेन चिन्ताशोकवर्धनं, सुखं दातुं न शक्नोति; न च मम अनन्तजीवनं ददातु, यावत् ईश्वरः मम भोगाय निर्धारितवान्, तावत् पर्याप्तम्। त्वं केवलं तदेव वरं ददासि अर्थात् मृत्योः परात्मनः स्थितिः ब्रह्मविद्या च यत् आत्मानं ब्रह्म प्रति अवगतं करोति।

"स्वर्णाक्षरे: लेखनीयं न वित्तेन त्र्पर्णीयो मनुष्यः सत्यमिदं पुनरूच्चारयामि "न वित्तेन तर्पणीयो मनुष्यः"। यदि नाम वयं संसारजा वाक्यगतं रहस्यं सम्यगवगच्छामश्चेन्मन्ये यत् अस्माकं कष्टक्लेशात्मकानि दुःखानि दूरस्थं खम् उद्गमिष्यन्ति। अयं च मर्त्यलोकः सर्वथा सुखपूरितो भविष्यति। सुखम् एव तु अन्वेषयामो वयम् । स तु आत्मनि एव । न वित्तेषु ध्यातव्यं सर्वे: "नामृतस्य आशास्ति वित्तेन॥

सन्दर्भग्रन्थसूची:

1) कठोपनिषद, सम्पादक- राजपाल सिंह् शास्त्री, मधुर प्रकाशन, 2804, गली आर्यसमाज, वाजार सीताराम, दिल्ली-6
2) एकादशोपनिषद, लेखक-डॉ. सत्यव्रत सिद्धान्तालंकार, विजयकृष्ण लखनराम, डब्ल्यू-77 ए, ग्रेटर कैलाश-1, नई दिल्ली-48
3) पञ्चतन्त्रम्, लेखक- श्राविष्णुशर्मा,व्याख्याकारः श्रीश्यामाचरण पाण्डेय, मोतिलाल बनारसीदास, जहवार नगर, दिल्ली-7
4) কঠোপনষদ্, শ্রীঅশোক কুমার বন্দ্যোপাধ্যায়,সংস্কৃত পুস্তক ভাণ্ডার, ৩৮, বিধান সরনী, কলিকাতা-৭০০০০৬